

«МАТИ МОЯ, МАТИ, ПОРАДНИЦЕ В ХАТІ...» (АРХЕТИП МАТИ В УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ)

У народнописенній поетиці мовний образ матері є одним із ключових: через нього постає інтимний світ людських переживань, родинного зв'язку, побутової етнокультури, морально-етичних цінностей національного буття.

Мова усної народної творчості відображає складники архетипу *мати*, який, на нашу думку, найбільш об'єктивно відтворює світогляд українців. У ньому втілюється ідеал жінки-матері як уособлення найвищих моральних цінностей: доброти, самовідданості, любові, працьовитості, милосердя, турботливості тощо.

Естетизовані стереотипи родинно-побутового спілкування постають у характерних народнопоетичних синтаксичних структурах. Найпоширеніший різновид — із звертанням до матері як до порадиці, до найближчої людини, з якою можна поділитися радістю, горем, інтимними переживаннями. Поряд із стилістично нейтральними звертаннями, як-то: *Позволь, мати, розказати, / Як строкар бідує* («Закувала зозуленька») вживаються функціонально навантажені розмовні варіанти *мамацю*,

матінко, матусю, матусенько, ненько тощо: *Ой, рад би я, матусенько, / Скоріше вернуться, / Та щось мій кінь вороненький / В воротах спіткнувся* («Засвистали козаченьки»); *Ой, матінко моя, / Тепер я не твоя, / Тепер я того пана, / Що задаток дано* («Ой матінко-зірко»); *Ой, лучче, ненько, утоплюсь, / А додому не вернусь* («Ой, налетіли голуби»). У народнопісенних контекстах активно використовуються епітетні звертання, поширені займенниковим прикметником *моя*, що виражає прямий зв'язок ліричного героя з адресатом і водночас підсилює сему 'спорідненість': *Легше мені, моя мати, / Круту гору розкопати, / Аніж мені, моя мати, / Царське плаття надівати...* («Туман яром...»); *Як радісно, моя мамо, / Та й серденько б'ється* («Ой, у полі, ой, у полі...»).

Особливе емоційне напруження, ритмомелодійну лінію створюють повтори звертань ліричного героя до матері: *Не дай мені, моя мати, ні снідати, ні обідати, / Но дай мені, моя мати, дівчиноньку та й провідати* («Надобраніч усім на ніч»); *«Ой, як мені, моя мати, горілки не пити, / Як не хоче мене, мати, дівчина любити? / Ой, умру ж я, моя мати, ой, умру, ой, умру, / Зроби ж мені, моя мати, з кедриноньки труну* («Ой, у полі...»).

Семантичні компоненти архетипу *мати* розкриваються в контекстній сполучуваності, що пов'язана з основними побутовими комунікативними ситуаціями. У народній уяві *мати* є уособленням мудрості, життєвого досвіду. До неї звертаються за порадою у різних життєвих ситуаціях, їй довіряють і на її думку зважають. Такий асоціативний зв'язок постає через прикладкові конструкції, нерідко з інтимізованими означеннями (*моя, рідная, вірная*): *Мати моя, мати, / Пораднице в хаті, / Порадь мене моя мати, / Як нелюба звати* («На долині дуб»); *Озирнеться моя матінка, / Озирнеться моя рідная, / Порадонька моя вірная* («Іще сонце не заходило»).

Для української народної пісні характерний асоціативний зв'язок *матір* — *батьківщина*, в якому втілено суспільну роль жінки. Оптимістичним настроєм, що втілюється в паралельному вживанні імперативів *не плач, не журися* та дієслівних форм майбутнього часу *буду живая, буду щаслива*, сповнені рядки, у яких лірична героїня, перебуваючи на чужині, думка-

ми звертається до матері як уособлення рідного краю: *В неділю раненько стану на порозі,/ А із Німеччини та й на Україну Видно три дорозі:/ ... Третя доріженька, де я простояла —/ Там моя матінка, там рідная/ За мною влівала./ Не плач же, матінко, не плач, не журися,/ Буду я живая, буду я щаслива —/ Додому вернуся* («Сиджу та й думаю»).

Асоціативний ряд *мати* — *батьківщина* невіддільно пов'язаний з мотивом *розставання*. Мінорний настрій таких народних пісень підтримується дистантним зіставленням образу *чужої сторони* як уособлення самотності та образів *вишневого саду, соловейка*, що традиційно символізують рідну оселю, Україну: *А на чужій сторонці/ Ні батька, ні неньки,/ Тільки в саду вишневому/ Співа соловейко* («Ой, піду я в ліс по дрова»). Так, у піснях «Ой, піду я в ліс по дрова», «Болить моя головонька», «Брала дівка воду» та ін. оспівується сила материнського піклування та турботи. Психологічний зв'язок матері із власною дитиною настільки міцний, що вона відчуває серцем її біль, тугу за рідними. Такий образ втілюється в паралельному асоціативному ряді: *Пливла, пливла з рожі квітка,/ Та й на воді стала,/ Вийшла мати воду брати,/ Та й квітку пізнала:/ «Ой, десь моя дитинька Недужа лежала!»* («Болить моя головонька»).

У свідомості українців укорінений архетипний зв'язок *мати* — *страждання*, актуалізований у народнопісенних контекстах у символічних порівняннях з *пташечкою, голубкою, зозулею*. Традиційно птиця уособлює жінку, яка вболіває за свою дитину: вона *плаче, воркує, їй болить, її розлучають*: *Ой, там молоденький/ Партизан вмирав./ Біля нього мати,/ Як пташечка, в'ється:/ «Любий мій синочок,/ Що тобі здається?/ Коло тебе ж мати,/ Як голубка, плаче,/ День і ніч воркує,/ І ніхто не баче.../ Болить моє серце/ По тобі, синочок,/ Розлучили німці/ Нас, мій голубочок»* («Стояв дуб зелений»).

Ще один образний компонент прасемантики слова *мати* в українській народній поезії — відданість, вірність й безмежна любов до дитини. Таке уособлення чеснот жінки-матері простежується в пісенних рядках, основним мотивом яких є чекання сина з військового походу. У таких контекстах зіставлення *мати* — *тополя* імплікує і внутрішній, і зовнішній стан істоти,

при цьому поглиблюється зміст рослинного символу: тополя стає уособленням зажури, смутку: *Ой у полі тополеньку/ Вітер колихає,/ А під нею стоїть мати,/ Сина виглядає* («Ой, у полі тополеньку...»).

В одному народнопоетичному контексті поєднуються *мати* й рослинний слово-образ *калина* — символ життя, материнства. Її стилістична функція, пов'язана з мотивом проводжання сина (дочки) на війну (на чужину), цілком природна. Цей асоціативний зв'язок підтримується дієслівними формами *зацвітати* (*розцвітати*) — *виряджати* і підсилюється уживанням займенникового прикметника *свій*, який вказує на спорідненість об'єкта й суб'єкта: *Ой, у лузі, при дорозі,/ Зацвіла калина.../ Виряджала в доріженьку/ Мати свого сина* («Ой, у лузі, при дорозі»); *В чистім полі на роздоллі/ Куш калини розцвітає.../ Ой там мати свого сина/ У некрути виряджає...* («В чистім полі на роздоллі»). Калина, що цвіте, — це і пересторога, це і символ єднання з домівкою, це і часово-просторовий конкретно-чуттєвий образ весни, тобто оптимістичне налаштування матері на повернення дітей.

Образ матері-плакальниці, сповнений суму, печалі, створений контекстуальним оточенням, зокрема атрибутивною сполукою *дрібні сльози*: *Ой, високі явороньки,/ Може, не вернуся... ой, сушіте дрібні сльози/ Ви моїй матусі* («Ой, високі явороньки»); *Не плач, не плач, стара мати, дрібними сльозами:/ скоро буде перемога за робітниками* («Цвіла, цвіла калинонька»).

Мотив чекання у народнопісенних контекстах визначають дієслова *ждала, стала плакати, вийшла, стала, виглядає проводжати, виряджати, плакати* тощо: *Росла трава, росла/ Та й посихати стала;/ Ждала, ждала мати дочку/ Та й плакати стала* («У неділю рано»); *Росла, росла травиченька/ Та й посихать стала,/ Ждала мати з війська сина/ Та й плакати стала* («Ой, у полі могила»); *Вийшла стара мати,/ Стала коло хати —/ Виглядає сина/ Із війни додому* («Ой, на горі огонь горить»).

Типовими для українського фольклору є ситуативні асоціації *мати* — *розставання й мати* — *повчання*. У таких контекстах смисловими домінантами, які становлять основу асо-

ціативного зв'язку, виступають дієслова відповідної семантики типу *научати, промовляти*, а також імперативи, що використовуються в прямій мові: **Виряджала, промовляла:** / «Сину мій коханий, / Дивись тильно, щоб не сунувсь / Ворог препоганий» («Ой, у лузі при дорозі»); *А дрібен дощик накрапає, / А мати сина навчає:* / «Та слухай, сину, мого слова, / Та не йди ніде, сиди дома!» («Гей, колись була розкішна воля»).

Типовою для контекстів, у яких оспівується терпіння й самопожертва жінки-матері, як і в цілому для архетипу *мати*, є семантичний зв'язок лексеми *мати* з прикметниками *рідна, сива, стара*. Разом із зовнішньою, віковою та психологічною характеристиками закріплюється конотація *мати* — «життєвий досвід»: *Вийшла в поле мати сива / Виглядати з бою сина, / Чорнобривого Максима, / Ще й богатиря* («Ой, на горі огонь горить»); *Ой, у саду ранесенько / Зозуля кувала, / Стара мати веселую пісню заспівала:* / «Ой, як мені не співати, як не радіти, / Не наймити, не бурлаки / Тепер мої діти» («Ой, у саду зеленому»); *Десь у тебе, козаченьку, / Є рідная мати, / Що як станеш на камені, / То й слідочки знати!* («Козаченька молодого забили в кайдани»).

Архетип *мати* міцно пов'язаний з народними уявленнями про традиції, звичаї, обряди. У народній уяві *мати* — уособлення довіри, родинного оберегу, шанобливості. До неї приходять за благословенням — *вклоняються в ніженьки*: *Зелений дубочок / На яр похилився, / А син своїй неньці / В ніженьки вклонився.* / «Ой, час-пора, мати, / Мене оженити: / Прийде нічка темна, / Ні з ким говорити!» («Зелений дубочок»).

У народнописаних контекстах зафіксовано й виразно негативне сприйняття жінки-матері, яке пов'язане з певними побутовими ситуаціями, зокрема з мотивом примусового шлюбу (*силою женити, світ зав'язати*), як-от: *Марусенька по бережку ходє, / А за нею вітер хвилю гонє. / Марусенька на хвилю ступила, / Мати сина силою женила. / Мати сина силою женила, / По вулиці невістку судила* («Ой, на горі василечки...»); *Кохав мене батько, як білу тополю, / Дала ж мене мати у тяжку неволю. / Мати, мати, що ти гадала, / Що за нелюба світ зав'язала* («Кохав мене батько...»).

Таке саме негативне сприйняття образу жінки-матері в опоетизованих родинно-побутових ситуативних контекстах, у яких йдеться про взаємини невістки й свекрухи (*чужа, неймовірна, непривітна, нерідна*): *Головонько моя бідная, / В мене ненька нерідная, / Дружинонька неймовірна, / Чужа сім'я непривітна!* («Головонько моя бідная»); *А чужа сторона від вітру шумить, / Чужа матіночка не б'є — та й болить* («Ой, у лузі, лузі...»).

Народнописенні тексти з такими асоціаціями зазвичай типові, але їх значно менше, порівняно з тими, де семантизовано позитивне асоціативне сприйняття образу матері.

Мовні засоби, що конкретизують образне наповнення архетипу *мати*, передають семантику спорідненості, переживання, відповідальності за долю дітей та рідної сторони. Народнопоетична творчість зберігає прадавнє асоціативно-образне сприйняття матері.